

Tanulmány

Forgács Attila

Az ellipszis Cicero Catilina elleni első beszédében generatív grammatikai szemszögből

Abstract

This paper offers an outline of some aspects of the ellipsis—a complex textual, syntactic and rhetorical phenomenon—focusing on Latin and attempting to shed light upon the influence exerted by the surface structure of sentences in the mentioned language over its users' choice among the constituents to be ellipated. The author aims to account for certain bits of information of linguistic nature that might be obtained analysing grammatically incomplete sentences in accordance with the generative framework.

The examples are selected from M. Tullius Cicero's *First Speech against L. Sergius Catilina*—a masterpiece that has been considered a prototype of the well formed text over the past two millennia.

Bevezetés

Az ellipszis – vagyis a szövegszerkesztésbeli hiányosság – latin nyelven való megjelenési formáinak, illetve funkcióinak rövid bemutatásához olyan módszert választottam, amely (Magyarországon) ritkán használatos klasszika-filológiai tárgyú nyelvészeti elemzések eszközeként. Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy a generatív grammatika által biztosított elméleti keret – a nyelvi működés mentális aspektusainak, illetve a nyelvhasználók tudatában lejátszódó, s a beszédaktus során kivetülő folyamatoknak a vizsgálata révén – esetenként igen hatékonyan bizonyulhat a klasszikus latin szövegek interpretációja során.

Néhány példa segítségével megpróbálom bemutatni, hogy e formális keretek között milyen többletinformációhoz juthatunk az implicit – ellipszis mögé rejtett –, illetve a szövegben teljesen kifejtett nyelvi tartalom vizsgálata során.

A példákat azért választottam Cicero *Oratio in L. Catilinam I. c.* művéből, mert ez a szónoki beszéd a klasszikus kori latin nyelvhasználat normáit megtestesítő, céltudatos művészi érzékkel megszerkesztett textus, amelyet ma is a jól formált szöveg egyik prototípusának tekintünk, s éppen ezért kifejezetten alkalmas arra, hogy egy alapvetően kísérleti jellegű nyelvészeti vizsgálat tárgya legyen.

Latin nyelvű szövegek kapcsán a konstrukcionális hiányosság problémakörét nyelvelméleti szempontból kevesen vizsgálták,¹ legfeljebb stilisztikai vonatkozásaira szoktak utalni (Hofmann & Szantyr 1963). Talán azért, mert a nyelvi rendszer vizsgálata során a kutatók figyelmük inkább a mondatban explicite megjelenő elemekre irányul; pedig – ahogyan azt az alábbiakban bizonyítani szeretném – a szövegszerkesztés egyik fontos tényezőjével állunk szemben, amely jelentős mértékben befolyásolja a textus megértését, illetve befogadását, ezért annak vizsgálata hasznosan egészíti ki a hagyományos megközelítési módokat.

---

¹ Sok tekintetben megfelelt ennek a szempontnak Heidemann a Cicero leveleit vizsgáló munkájában.

Az ellipszis fogalmát szövegnyelvészeti értelemben a konstrukcionális hiányosság szinonimájaként használom (cf. Pinkster 1988, 381-383²; Balázs 1985, 130-131; Dienes 1978, 5-7; Beaugrande & Dressler 2000, 100-102). Ez a szerkesztésmód univerzális jelenség: minden emberi nyelv él vele, de mindegyik másként, hiszen az egyes nyelvek eltérő tipológiai adottságai különböző mértékben teszik lehetővé a mondat egyes szerkezeti összetevőinek elhagyását, vagy éppen kötelezővé azok explikálását. Az ellipszist motiváló tényezőknek – ahogyan azt a kutatók többsége meg is teszi (Balázs 131; Dienes 24-25) – alapvetően két csoportját különíthetjük el, s ezzel a mozzanattal párhuzamosan szétválaszthatjuk a nyelvi hiány mondatani, illetve szövegtani-pragmatikai aspektusait.

Azokkal a hiánytípusokkal, amelyek esetében a hiány – automatizmusok révén – magából a nyelvi rendszerből egészül ki (I.), a szintaxis foglalozik; azokat pedig, amelyekben a szituáció ismerete szükséges a tartalmi rekonstrukcióhoz (II.), a szövegtan, illetve a pragmatika eszközeivel kell megközelítenünk.

1. (...) *sensistīne illam coloniam (...) esse munitam?* [3.8]

Az I. típusú ellipszist motiváló tényezők csoportja a nyelvi ökonómiával, szűkebb értelemben véve pedig annak az adott nyelv morfológiai rendszere által biztosított lehetőségeivel áll összefüggésben. Köztudott, hogy minél gazdagabb egy nyelv alaktani rendszere, annál egyszerűbb a szintaxisa, ugyanis a fő mondatrészek – alany, állítmány, tárgy – mind több információt kódolhatnak egymásról, illetve egymás jelentésének valamely aspektusáról; azaz mind erőteljesebben valósulhat meg a közöttük fennálló kongruencia (Dienes 22). Jól láthatjuk ezt az 1. példában: minthogy a latinban az alany száma és személye egyértelműen leolvasható az igei személyragról (*sensistī*), neutrális mondatban nincs szükség annak explikálására. Különösen akkor nincs, ha a mondat alanya deiktikus elem (*tu*), s a szituáció egyértelműen azonosítja azt. Tehát egyes árnyalt alaktannal rendelkező nyelvekben a szerkesztettségi hiányosság előfordulhat "olyan esetekben is, ahol más nyelvek legalább egy névmással kénytelenek reprezentálni bizonyos (...) elemeket, amelyeket a szövegtér környezet egyébként szemantikailag egyértelművé tesz" (Dienes 3).³

A nyelvi hiányosság elsődleges célja a redundáns információelemek elhagyása, s ezzel a szöveg "gördülékenységének" elősegítése. Redundancia azonban – természetesen – nemcsak mondategységen belül keletkezhet, hanem az adott beszédhelyzetben realizálódó szövegmondatok egész során is átívelhet; így a szerkezeti hiányosság nemcsak az ismétlés elkerülését szolgálja, hanem egyben fontos szövegszervező tényezővé is válik, ahogyan azt a következő részletben is érzékelhetjük:

2. *Hic_i tamen vivit. _i Vivit? (...) _i venit, _i fit (...) particeps, _i notat et designat...* [1.1]

Itt azért szembetűnőbb az ellipszis, mert az egyes mondatok igei állítmánya egyes szám harmadik személyű személyragot kap (*vivit, venit, fit, notat, designat*), vagyis – az 1. példamondattal ellentétben – a hiányzó alany itt már nem deiktikus elem (ti. az egyes szám harma-

² Pinkster az ellipszist a felszíni szerkezet üres összetevőjének tekinti, szinonimájaként bevezeti a **zéró-anafora** fogalmát. A szerző által javasolt terminussal azonban óvatosan kell bánnunk, hiszen a generatív szintaxis, pontosabban a kötéselmélet (*binding theory*) a hagyományosnál jóval szűkebb értelemben használja azt.

³ Ne felejtjük azonban el, hogy az igei személyragokat egymástól rendszerszerűen megkülönböztető nyelvekben sem egyformán érhető tetten az alany ellipszise! Míg a latin és a magyar az itt bemutatott sémát követi, addig például a németben és az oroszban neutrális mondat esetén is kötelező a személyes névmás kitétele a *verbum finitum* mellett. A jelenség magyarázatához lásd: Bertocchi 1985.

dik személyű személyes névmás korreferens kifejezésként is használható, s ebben a mondatban épp ez utóbbi funkciót tölti be); így a lexikai bázis (*hic*) nélkül a hiányzó mondatrész nem lenne rekonstruálható.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy akár a mondategységen belüli, akár az azon kívüli tényezők hatására keletkezik hiányosság, amíg azt a nyelvi gazdaságosság motiválja, vagyis "a nyelvből magából, annak szerkesztettségéből-rendszeréből fakad", illetve kizárólag a nyelvi szerkezet tulajdonságainak figyelembevételével is kiegészíthető, addig egyszerűen automatizmusról, nem pedig "tudatos szerkesztésről" van szó (Petőcz 2002, 11). Stílusértéket ritkán tulajdoníthatunk neki, épp ellenkezőleg: az egyébként elhagyható összetevők tudatos beillesztésével érhető el nyomaték, érzelmi töltés. Ilyen eset pl. a személyes névmások beillesztése emfatikus értékkel, amint azt az alábbi példa is szemlélteti:

3. (...) *quotiens tu me designatum (...) interficere conatus es!* [6.15]

Az ellipszisek másik fő csoportját (II.) azok a szöveghiány-típusok jelentik, amelyek csak a beszédszituáció ismeretében, illetve a konkrét megnyilatkozás során válnak rekonstruálhatóvá. Ezek az ún. "társalgási implikatúrák" (Kiefer 2001, 350-351). Antik szövegek elemzésekor gyakran találkozunk ezzel a típussal: gondoljunk akár intertextuális áttételekre, akár a bizonyos műfajokra (historiográfia, levél, szónoki beszéd) jellemző célzásokra, utalásokra.

Az elhallgatás a szónoki beszédben egyszerre járul hozzá a közlés retorikai, emotív és konatív (felhívó) funkciójának kiteljesítéséhez. A szónok mintegy be kívánja vonni az érvelésbe – egyszersmind partnerként kezeli – a hallgatóságot: feltételezi, hogy a tények ismeretében a jelenlévők is átértékelik az ügy fontosságát, és e megelőlegezett bizalom segítségével mind szorosabb kapcsolatot alakíthat ki közönségével.

4. *Quid vero _?* [6.14]

A 4. példa esetében egy – a szónoki beszéd metanyelvére jellemző – gyakori hiányos konstrukcióval állunk szemben. A mondat igei állítmánya (*verbum dicendi*) csak az aktuális beszédhelyzet ismeretében rekonstruálható, tehát anélkül, hogy a grammatikai kontextusra hagyatkozhatnánk. Tudnunk kell, hogy a szónoki beszédben – mely az élőbeszéd hangulatát kelti – előfordul, hogy a beszélő – mintegy a saját tevékenységére reflektálva – arra hívja fel a hallgatóság figyelmét, hogy az érintett ügy kapcsán elhangzott érvek sora önmagában is elegendő az állásfoglaláshoz, és a további bizonyítékok felsorakoztatására szinte már nincs is szükség. Ezt a célt szolgálja a Cicero-beszédekben gyakran felbukkanó "Mit is mondhatnék még?" fordulat, amely teljes és hiányos formában egyaránt megtalálható a szövegekben.

Az implikatúrák alkalmazása – a nyelvi gazdaságosságra való törekvéssel együtt – az anyanyelvi kompetencia része, de nem tekinthető minden esetben automatizmusnak, hiszen lehet tudatos tervezés eredménye is, amely a kommunikációs partnerek közös ismeretbázisán alapszik. Ez a szöveghiány-típus sem elsősorban esztétikai szempontból jelentős, ugyanakkor értékes információval szolgálhat a diskurzus résztvevőiről, a közöttük lévő kapcsolatáról. Igen találóan fogalmazta ezt meg – hagyományos terminológiával – Adolf Heidemann, amikor a cicerói levelek kapcsán lényegében arra mutatott rá, hogy az aktuális regiszter (*dicendi genus*) a kommunikációs partnerek viszonyát is tükrözi:

In scribendis epistulis homines omnium temporum saepe liberiore et minus gravi dicendi genere esse usos, quam in componenda publica oratione (...) non est mirum (...) Cuius liberioris dictionis (...) maxime est proprium ea relinqui supplenda, quae etiam in sermone facile omituntur. Neque solum in epistulis, quas Cicero ad amicos dedit, sed etiam (...) in iis, quae ab his ad ipsum missae sunt, tale bre-

vitatis studium apparet (...) Quo enim artiore erat affectus amicitia in eum, ad quem scripsit, eo liberiore sermone utebatur (Heidemann 1893, 1-2).

Köztudott, hogy (...) a levélírók mindig is szabadabb és könnyedebb stílusban írtak, mint azok, akik a nyilvánosság számára fogalmazzák mondandójukat (...) Ennek az előadásmódnak (...) az az egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy a szövegalkotó minden olyan magától értetődő nyelvi elem kitételét mellőzi, amely a hétköznapi beszédből is könnyűszerrel elhagyható. Az efféle rövidségekre való törekvés nemcsak azokban a levelekben jelenik meg, amelyeket Cicero írt a barátainak, hanem (...) azokban is, amelyeket ők intéztek hozzá (...) Minél szorosabb barátság fűzte ahhoz, akinek a levelet címezte, annál könnyedebb, hétköznapiabb stílusban fogalmazott.⁴

A társalgási implikaturák, illetve az azok által kódolt információ-többlet vizsgálatával elérkeztünk a szöveghiány aspektusainak pragmatikai tartományába, ahová az előbbieken kívül azok a típusok is tartoznak, amelyek esetében a szöveg egésze már nem pusztán grammatikai kapcsolatok mentén összefűzött mondatokból áll, hanem annak megszerkesztésében az asszociációnak – egyszersmind a tartalmi többlet kifejezési igényének – lesz leginkább döntő szerepe. (Jól jellemzi ezt a típust Petőcz Éva, aki disszertációjában áttekintette a szöveghiányokra vonatkozó hazai és külföldi vizsgálatok eredményeit [p. 11].) A szerkesztettségi hiányságnak ez a típusa a szépirodalmi szövegek jellemző sajátossága, amely az esztétikum hordozója lehet, hiszen – amint azt Heidemann is szemléletesen megfogalmazta – ebben az esetben már nemcsak a megvalósuló nyelvi szerkezet lesz tudatos tervezés eredménye, hanem a szöveghiánynak köszönhetően kialakuló zaklatott kifejezésmód által keltett hatás is a szövegalkotó szándékai szerint befolyásolható:

Deinde omissa verba videmus in iis epistulis, quae satis demonstrant animo vehementer commotum et perturbatum fuisse qui eas dederit; eiusmodi litterarum dictio admodum abrupta est: brevissimis sententiis, neque iis plenis, Cicero (...) facta resque gestas perpauca verbis describit. Exempla (...) in iis litteris reperies, quas dubiis temporibus, republica civilibus bellis labefactata scripsit (Heidemann, 2).

Továbbá megfigyelhetjük, hogy egyes szavak azokban a levelekben is elmaradnak, amelyek azt mutatják, hogy írójuk meglehetősen felindult és zaklatott lelkiállapotban volt; az ilyen levelek stílusa rendkívül szaggatott: Cicero igen rövid – és többnyire hiányos – mondatokban (...) csak néhány szóval mutatja be az eseményeket. Példákat (...) azokban a levelekben találhatunk, amelyeket válságos időkben, a köztársaságot sújtó polgárháborúk éveiben írt.

A vizsgálatok módszerével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy amíg a társalgási implikaturák alaposabb megismeréséhez a szövegtan, illetve a beszélt nyelvi kutatások, azon belül a diskurzuselemzés újabb eredményeire, valamint annak módszertanára kell támaszkodnunk (Petőcz 11⁵), addig a mondat szerkezetből kiegészülő ellipszistípusok hatékonyan elemezhetők a generatív szintaxis keretein belül is. A vizsgálat során ezen elmélet problémacentrikus, magyarázatkereső jellegének köszönhetően az egyes szerkezeti összefüggéseknek szinte természettudományos egzaktaságú feltárására is lehetőség nyílik. Ez a megközelítés nem teljesen idegen a hagyományos szövegelemzési módszerek alapeljárásaitól: a konstruálástól, illetve az analízistől (Tegyei 1963, 292), egyszersmind hasznos kiegészítője is lehet azoknak.

⁴ A Heidemann-idézeteket a saját fordításomban közlöm.

⁵ A következő munkára hivatkozik: Grice, P. (1988): A társalgás logikája. In: Pléh Csaba *et al.* (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés, I.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Az ellipszis funkciója a Catilina-beszédben

A továbbiakban csak az ellipszis mondattani aspektusairól kívánok beszélni, ehhez azonban szükséges, hogy előzetesen szóljak arról a szintaktikai keretről, amelyet a latin nyelv a szöveg információtartalmának elrendezésére biztosít.

Ismeretes, hogy a mondat szerkezet legalapvetőbb funkciója a predikátum és az argumentumok között fennálló viszony kódolása. Izoláló nyelvekben ennek a kapcsolatnak az ábrázolása – mind az igei, mind pedig a névszói tövekhez illeszthető kötött morfémák minimális mennyiségének következtében – a szintaxis feladata, vagyis a mondatfunkciós összetevőket felszíni sorrendjük, az igehez viszonyított helyzetük azonosítja.

Ezzel szemben a latin (a magyarhoz hasonlóan) rendkívül gazdag morfológiai komponenssel rendelkezik, így a szintaxis mentesül a központi grammatikai funkciók kódolásának feladata alól. Jogos az a kérdés, hogy akkor tulajdonképpen mi is a latin mondatban tényleges funkciója. Megelégedhetnénk azzal a válasszal is, hogy a latin esetében egy non-konfiguratív (szabad szórendű) nyelvvél van dolgunk, vagyis a latin mondatban a szavak felszíni sorrendje a kifejezett logikai tartalom szempontjából irreleváns. Könnyen beláthatjuk, hogy ez nem így van, ha összevetjük az alábbi példákat:

5. (...) *quotienscumque me petisti, per me obstiti* (...) *Nunc iam aperte rem publicam universam petis...* [5.12]

6. *Nihilne te, nocturnum praesidium Palatii* _{-j},
nihil _{-i} *urbis vigiliae* _{-j},
nihil _{-i} *timor populi* _{-j},
nihil _{-i} *concursum bonorum omnium* _{-j},
nihil _{-i} *hic munitissimus habendi senatus locus* _{-j},
nihil _{-i} *horum ora voltusque moverunt?* [1.1]

Mindkét esetben más mondatfunkciós összetevőt találunk az ige közvetlenül megelőző pozícióban. Az 5. mondat esetében az *obiectum directum* (O_d), míg a 6. esetében az alany foglalja el azt. Vizsgáljuk meg, hogy pusztán esetleges elrendezésbeli különbségről van-e szó, vagy a szórendnek érezhető szerepe van az információ elrendezésében.

Az 5. mondat az előzményekkel való szembenállást fejez ki, s benne a törvényszéki tárgyalást vezető szónok felháborodásának is hangot ad: Catilina eddig is követett el gaztetteket, de amíg azok "mindössze" egyetlen ember (az adott helyzetben épp a szónok személye) ellen irányultak, addig ezzel a legutolsóval, s egyben a legalattomosabbal már magát az államot veszélyezteti:

(...) *tam horribilem tamque infestam rei publicae pestem...* [5.11].

A szövegalkotó ezt a tényt leginkább úgy tudja megragadni, hogy a két ellenpontot kifejező mondatrészt (*me – rem publicam*) közvetlenül az ige elé, a hangsúlyos fókuszpozícióba helyezi. Ez az elrendezés a felháborodás okának nyomatékosítását is szolgálja.

A 6. példa összetett mondata elliptikus és kiasztikus szerkesztésű is egyben. Az első tagmondat felszíni szerkezetéből az ige, az utolsóból a közvetlen tárgy marad el, a közbülsőkében pedig csak az alany realizálódik testes összetevőként. Az alkotórészek felszíni sorrendje így ábrázolható: O_dS(V) ... (O_d)S(V) ... (O_d)SV. Ha feltárjuk a példamondat információstruktúráját, akkor igazolhatjuk, hogy a logikai szerkezet döntő módon befolyásolja a törölt, illetve a testes összetevők kiválasztását, valamint azok egymáshoz viszonyított felszíni sorrendjét.

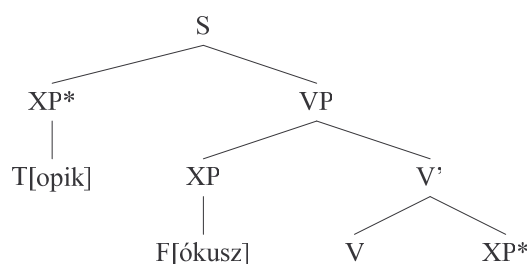

Míthogy a mondat tárgya (*te*) mindenki számára ismert személyt jelöl – hiszen a vádlott ott áll bírái előtt –, topikpozícióba kerül, s ezzel biztosítja a mondat kapcsolódását a már korábban elhangzott szövegrészhez, míg az új körülményeket jelölő összetevők – *nocturnum praesidium Palatii, urbis vigiliae, timor populi, (...) horum ora voltusque* – fókuszpozícióba kerülnek, és mindezek mellett az ige kataforikus ellipszise és 5 (!) tagmondaton keresztül való késleltetése mintegy a félelem és a bizonytalanság érzését eleveníti fel a hallgatóság számára.

Láthatjuk tehát, hogy a latin mondat szerkezete a topik-predikátum elhatárolás mentén alakul. Topikpozícióba a mondat logikai alanya kerül – függetlenül attól, hogy milyen felszíni esettel rendelkezik –, a fennmaradó rész (predikátum) pedig erről a logikai alanyról tesz valamilyen megállapítást.

Ezt tapasztaljuk a 6. mondat esetében is: a *te* névmás a felszínen *accusativus*ba kerül, s ebben az alakban testesíti meg a mondat logikai alanyát, amelyről a predikátum segítségével azt a megállapítást teszi az író, hogy semmilyen körülmények között nem hajlandó jobb belátásra térni, szándékát megmásítani. Az elemzésnek ez a módja párhuzamba állítható a szövegnyelvészet hagyományos téma-réma felosztásával.

Vizsgálataink alapján arra következtethetünk, hogy a latin mondat elsődlegesen logikai alanyra (topik) és logikai állítmányra (predikátum) tagolódik, azaz nincs szó arról, hogy a mondatfunkciós összetevők egymáshoz viszonyított helyzete a kifejezett logikai tartalom szempontjából irreleváns lenne. A logikai alany (topik) szerepét (illetve annak pozícióját) tetszőleges számú (*) és alapkategóriájú kifejezés (XP) betöltheti, a logikai állítmányt az igei csoport (VP) testesíti meg, amelynek részét képezi a fókusz (É. Kiss 1992, 89 alapján).

A latin mondat kiindulás szerkezete

Eddig csak az argumentumok pozíciójáról esett szó, de bizonyos szabad bővítmények helyzete is befolyásolja a mondat információtartalmát. Térjünk vissza most az 5. mondatához! Egy határozó kétféle szerepet tölthet be a mondatban: lehet predikátum-, illetve mondathatározó. Az előbbi esetben az igei csoporton (VP) belül helyezkedik el, mégpedig épp a fókusz pozíciójában; az utóbbi esetben viszont közvetlenül az S-csomóponthoz kapcsolódik a topik testvércsomópontjaként. Míthogy testvércsomópontok között nem állhat fenn hierarchikus viszony, vagyis azok teljesen egyenrangúak, a topik(ok) és a mondathatározó(k) felszíni sorrendje szabad, bármelyik megelőzheti a másikat (É. Kiss 91-93).

Az 5. példa esetében az *aperte* határozó követi a mondat többi szabad bővítményét (*nunc iam*). Tehát a sorrendre vonatkozó megállapításunkat itt nem hívhatjuk segítségül az alkotórész funkciójának meghatározásához. (Ha megelőzné a többi határozót, akkor bizonyosan mondathatározó lenne.) Láthatjuk azonban, hogy a fókuszpozíció ki van töltve, s míthogy a példamondatban ez a pozíció a VP első eleme (kvantor nincs a mondatban), a határozónak bizonyosan az igei csoporton kívülre kell esnie, tehát immár teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy mondathatározóval állunk szemben.

Az, hogy a határozónak éppen melyik típusával találkozunk, meghatározza a mondat olvasatát, s így természetesen a lehetséges fordítását is: ha az *aperte* határozó szabadon interpretálható lenne, akkor a mondatot így is fordíthatnánk: "most már nyíltan (leplezetlenül) támadsz az egész államra". Érdekes azonban megfontolnunk – s hozzátehetjük: a rendelkezésre álló másodlagos irodalom alapján is mindinkább arra a következtetésre juthatunk –, hogy a beszéd elhangzásának idejére az összeesküvés még valószínűleg nem öltött ekkora méreteket. Cicero a Kr. e. 63. november 7-i *senatusi* ülésen fedte fel az összeesküvők tervét – egy nappal azután, hogy Catilina M. Laeca házában titkos megbeszélést tartott párthíveivel (Havas 1967, 14). Az összeesküvést annak résztvevői, vezetői mindvégig igyekeztek titokban tartani, ennek ellenére az mégis kitudódott:

Patere tua consilia non sentis? (...) quid consilii ceperis – quem nostrum ignorare arbitraris? [1.1] Etenim quid est, Catilina, quod iam amplius exspectes, si neque nox tenebris obscultare coetus nefarios nec privata domus parietibus continere voces coniurationis tuae potest... [3.6].

Ezért tehát – mind a kontextussal, illetve a szituációval, mind pedig a nyelvi szerkezet vizsgálata során tett megállapításainkkal összhangban – pontosabbnak tűnik a következő olvasat: "most már nyilvánvaló (mindannyiunk számára egyértelmű), hogy az állam egész (intézmény)ét támadod".

7. (...) nos, nos, dico aperte... [1.3]

A 7. mondatban az *adverbium* (*aperte*) a semleges tartományban helyezkedik el, így azonban nem lehet mondathatározó, az ugyanis – amint már korábban említettem – nem része az igei csoportnak (közvetlenül az S-csomópontozathoz kapcsolódik). Ha viszont predikátumhatározóként funkcionál, akkor az lenne az elvárásunk, hogy az igét közvetlenül megelőzve a fókusz pozícióját foglalja el, amennyiben más összetevő nem tölti be azt.

A példamondat felszíni struktúrájában ez a pozíció üres, a határozó mégis a semleges tartományban marad. Ezért – különös tekintettel arra, hogy a latin neutrális mondat felszíni szerkezetében az ige foglalja el a záró pozíciót, vagyis a 7. példa esetében a szórend jelölt – azt kell feltételeznünk, hogy valami megakadályozza az egyébként kötelező operátormozgatást. (Ha egy összetevő elfoglalhatja a fókuszpozíciót, akkor annak fókusz-, vagyis operátorjeggyel kell rendelkeznie, az operátoroknak pedig – hacsak egyéb akadályozó körülmény nem merül fel – meg kell előzniük a hatókörükbe eső összetevőket.)

Kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy még ha a fókusz pozíciója a felszíni szerkezetben nincs is kitöltve, a logikai struktúrában egy testetlen aspektuális operátor elfoglalja azt; ennek az operátornak a funkciója pedig (legalábbis részben) a magyar igekötőéhez hasonló⁶: a mondat aspektusát perfektívre változtatja (vö. *kimondom* nyíltan). Figyelemre méltó a párhuzam a latin mondat és lehetséges magyar fordításának szórendje között.

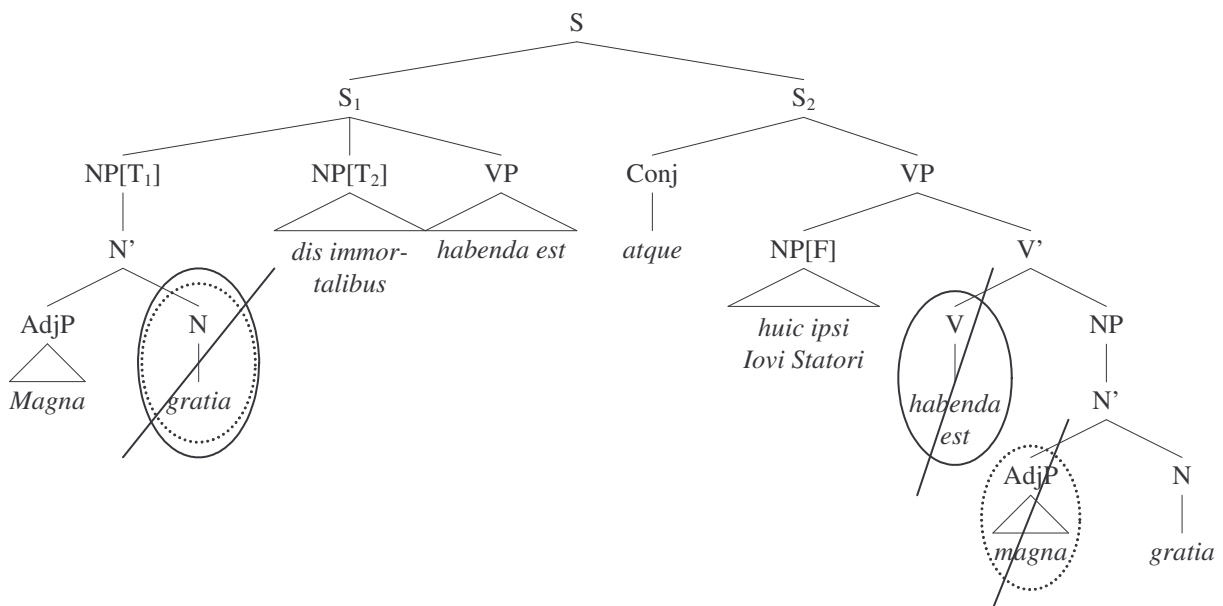
⁶ A *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetének vonatkozó részeiben [pp. 121-123] É. Kiss Katalin amellet érvel, hogy az igekötő alávethető operátormozgatásnak és a mozgatás során a fókusz pozíciójába emelhető. Mivel a fókusz szemantikai "szembeállítás", illetve "kizárással történő azonosítást" fejez ki, az igekötők (az irányjelölő igekötők kivételével) önmagukban nem kaphatnak fókuszjegyet, s a fókusz funkcióját az igekötő+ige egység tölti be. Az *Új magyar nyelvtan* mondattani fejezetében már egy az előbbtől lényegesen eltérő álláspontot képvisel, amikor úgy fogalmaz, hogy a fókusz és az igekötő (mint igemódosító) nem foglalhatja el ugyanazt a pozíciót, mert eltérő feltételek mellett elliptálhatók [pp. 41-43]. Egy későbbi tanulmányában (É. Kiss 2004, 41) azonban visszatér eredeti elképzeléséhez, és ismét amellet foglal állást, hogy az igekötő és a fókusz "ugyanazon ige előtti pozíció várományosai", s így kiegészítő megoszlásban fordulnak elő.

Fókuszos magyar mondatban a pozitív értelmű predikátumhatározó két pozíciót foglalhat el: kerülhet fókuszba, de kerülhet a fókusz elé, A VP-hez adjungált kvantorpozícióba is (É. Kiss 92). Az utóbbi lehetőséggel a latin nyelv esetében valószínűleg nem kell számolnunk, mert ez a felszíni konfiguráció a magyarban is csak abban az esetben fordul elő, ha az igekötő (vagyis egy testes operátor) foglalja el a fókusz pozícióját.⁷

Tehát a latin szórenddel kapcsolatos problémákat figyelembe kell vennünk a hiányos nyelvi szerkezetek funkciójának magyarázatakor, ugyanis a mondat információstruktúrájának döntő szerepe van az elhagyandó összetevők megválasztásában.

8. [T₁ *Magna*_i _{-j}] [T₂ *dis immortalibus*] [VP *habenda est*_k] [Conj *atque*]
 [F *huic ipsi Iovi Statori*] (...) _{-k} _{-i} *gratia*_j... [5.11]

A 8. példamondat kiasztikus elrendezésű, argumentumszerkezete a következőképpen ábrázolható: (S)O_iV O_i(V)S, tehát az első tagmondatából az alany, míg a másodikból az ige hiányzik. Az alany pozícióját betöltő rekonstruált főnévi csoport (*magna gratia*) a felszíni szerkezetben mindkét tagmondat esetében hiányos jelzős konstrukció.

A 8. példamondat összetevős szerkezete

A szerkezettagok hiányáról itt nem kívánok részletesebben szólni, de – amint azt az alkotórészek szerkezeti vázlatáról is leolvashatjuk – a példamondatban megfigyelhető kétszintű ellipsis kettős kiasztust eredményez: a mondatfunkciós összetevők szintjén az **első** tagmondatban az ige (mint **régens**) jelenik meg testes összetevőként (*habenda est*), a **másodikban** viszont az alanyként (mint **rectum**) realizálódó névszói csoport alaptagja (*gratia*).

⁷ A jelenség háttérben minden bizonnyal fonológiai okok húzódnak meg. Korábban már láthattuk, hogy az igei csoport első eleme kötelezően hangsúlyos, az öt követő összetevők pedig az igével bezárólag kötelezően elvesztik hangsúlyukat. Minthogy az igekötő nem lexikai kategória, elképzelhető, hogy könnyebben le tud mondani a hangsúlyáról (egy nagyobb hatókörrel rendelkező, kvantorpozícióban álló elem javára), mint valamely önálló lexikai tartalommal bíró alkotórész.

A szerkezettagok szintjén (N', V') azonban éppen fordított a törölt, illetve a testes összetevők felszíni sorrendje, ugyanis az NP-n belül **régensi** funkciót betöltő N-fej (*gratia*) a **második** tagmondatban jelenik meg, annak **rectuma** (a *magna* jelző) viszont az **elsőben**.

A két tagmondat egyetlen eltérő lexikai tartalommal realizálódó összetevője az első tagmondatban a topik, a másodikban pedig a fókusz pozícióját kitöltő részeshatározó (*dis immortalibus – huic ipsi Iovi Statori*). Felvetődhet a kérdés, hogy ebben az esetben miért elemezzük a példát összetett mondatként, és miért nem elég csupán két koordinált, *dativusban* álló főnévi csoport mellérendeléséről beszélnünk. A megoldáshoz akkor juthatunk közelebb, ha megvizsgáljuk a szóban forgó két kifejezés közötti szemantikai viszonyt.

Mint hogy a *dei immortales* leírás denotátuma egy olyan halmaz, amelynek *Iuppiter Stator* (mint individuum) is eleme, nem célravezető a mellérendelést csupán egy egyszerű összekapcsolásként értelmezni; hiszen ha egy halmazhoz olyan elemet adunk, amelyet az már eleve is tartalmaz, akkor az addícióval sem többet, sem kevesebbet nem mondunk, mint amit a halmaz egymagában is kifejezhet.

Sokkal érdekesebb a viszonyt kiemelő azonosításként értelmezni, ez az olvasat azonban egy nem-párhuzamos szerkezetű aszimmetrikus mellérendelést feltételez, melyben (jelen esetben) az ígét tartalmazó bázis tagmondat topikokkal kezdődik, az elliptikus tagmondat pedig – a szemantikai azonosítást kifejező – fókusszal (Bánréti 1992, 740-741).

***

Jóllehet a latin nyelv esetében természetesen nincs mód az anyanyelvi beszélők nyelvi kompetenciájának közvetlen vizsgálatára, de némileg kárpótol bennünket, hogy az itt bemutatott módszer segítségével mégis egyfajta lehetőséget találhatunk arra, hogy bepillantsunk az egyes eltérő stílusban és regiszterben megnyilatkozó nyelvhasználók gondolataiba, valamint – még ha csak korlátozott mértékben is – megismerhessük nyelvi stratégiáikat.

A klasszikus antikvitás kutatói tudják, hogy a latin nyelvű szövegek megértése, illetve befogadása mind a mai napig igen komoly szellemi kihívás. A jelen kor olvasójának (nyelvi-kulturális felkészültségétől függően) apró lépésként kell eljutnia a szöveggel való első megismerkedéstől annak "teljes" feldolgozásáig. A generatív nyelvelméleti keret lehetőséget kínál arra, hogy ennek a folyamatnak az egyes aspektusaira újszerű módon világítsunk rá.

Irodalom

Balázs János (1985): *A szöveg*. Budapest: Gondolat.

Bánréti Zoltán (1992): A fókuszos tagmondatok szerkezete és az ellipszis. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Beaugrande, R. de & Dressler, W. (2000): *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

Bertocchi, A. (1985): Subject Ellipsis and Case Agreement. In: Touratier, Chr. (éd.): *Actes du II congrès international de linguistique latine, Aix-en-Provence, 28-31 mars 1983*. Aix-en-Provence.

Dienes Dóra (1978): A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. *Nyelvtudományi Értekezések* 98, 1-92.

- É. Kiss Katalin (2004): Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 1, 15-43.
- É. Kiss Katalin (1998): A predikátum belső szerkezete. In: É. Kiss & Kiefer & Siptár: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin (1992): A magyar mondat összetevős szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Havas László (1966): Bevezetés. In: *Auctores Latini, 1. Cicero Catilina elleni első beszéde – Oratio in Catilinam I*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Heidemann, Adolf (1893): *De Ciceronis in epistulis verborum ellipsis usu. Dissertatio inauguralis philologica*. Universitas Friderica Guilelma Berolinensis.
- Hofmann, J. B. & Szantyr, A. (1963): *Lateinische Syntax und Stilistik, 2.1. (HdA, 2.2)*. München: Verlag C. H. Beck.
- Kiefer, Ferenc (2001): *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Petőcz Éva (2002): A nyelvi hiány fogalmának szövegtani értelmezése. In: *Philosophiae Doctores, 2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pinkster, Harm (1988): *Lateinische Syntax und Semantik*. Tübingen: Francke Verlag.
- Richter, Fr. – Eberhard, A. (1897): *Ciceros catilinarische Reden*. Leipzig: Teubner.
- Tegyey Imre (1963): Középiskolai latin nyelvoktatásunk főbb problémái. *Antik Tanulmányok* 10, 285-294.